

Hans Renner

Historisch Erfgoed

Communistische littekens in het menselijke gedrag

In dit artikel vertelt hoogleraar Midden- en Oost-Europese Geschiedenis aan de RUG Hans Renner over zijn jeugd in Tsjechië en de sporen die het communisme hebben achtergelaten. Niet alleen op Tsjechië, maar ook op hemzelf heeft het diepgaande invloed gehad.

Het gedrag van de mens onder uitzonderlijke omstandigheden heeft mij als eigentijds historicus, gespecialiseerd in Midden- en Oost-Europa, altijd geïntrigeerd. En de communistische dictatuur, in mijn eigen geval in Tsjechoslowakije, was zo'n uitzonderlijke omstandigheid. Zij duurde vanaf de communistische machtsgreep in Praag in februari 1948 tot november 1989, toen de Fluwelen Revolutie aan het communisme een einde maakte. Zij nam ongeveer tweederde deel van mijn leven in beslag.

Dit behoeft enige toelichting. Ik ben geboren in Praag in het jaar 1946. En aangezien mijn vader vóór de communistische machtsovername directeur van een grote Praagse handelsonderneming was, werden wij ingedeeld conform de toen geldende marxistisch-leninistische ideologie in de categorie *bourgeois*. Ik was een *bourgeois*-kind en dat was niet zo best. Dit soort kindergevallen – en dat waren er in de jaren '50 van de vorige eeuw in Tsjechoslowakije tienduizenden – waren voorbestemd om niet naar een middelbare school te gaan maar na hun vijftiende jaar in een fabriek, de bouw of in een kolchoze te eindigen.

Wat te doen? De communistische dictatuur was in de jaren '50 bijzonder hard. Mensen die zich aanvankelijk tegen het stalinisme verzetten, werden gevangen genomen, gemarteld, ze werden in speciale werkkampen met zwaar lichamelijk werk gestraft of anderszins gepersecuteerd. Er waren twee wegen om aan deze toestanden te ontsnappen. De eerste: lid worden van de heersende communistische partij. En de tweede: zich als burger aan het regime aanpassen, ogenschijnlijk meedoen en hopen dat men verder met

rust zal worden gelaten. De eerste oplossing heet collaboratie, de tweede valt onder de brede rubriek adaptatie.

In augustus 1948, amper een half jaar na de communistische machtsgreep, telde Tsjechoslowakije maar liefst 2.674.000 communisten, dat wil zeggen, eenderde van de volwassen bevolking. Vóór de Tweede Wereldoorlog, in 1936, waren er slechts 48.000 (0,5 % van de volwassenen) en in juli 1945, twee maanden na de bevrijding door het Sovjet-leger, 650.000 (7,6%).¹ De massaal toegestroomde lieden heetten in de volksmond radijsjes: rood van buiten en wit van binnen.

Mijn ouders waren geen radijsjes. Zij zijn nooit lid van de communistische partij geworden. Zij moesten zich wel aanpassen. Ik heb bij een andere gelegenheid het aanpassingsproces van hen reeds beschreven.² Hoe paste het kind Hans Renner zich dan aan? En valt een kind van 10-12 jaar überhaupt iets te verwijten? Of laten we zeggen: een kind van 15? Of een jongen van 18? Of van 20, misschien wel?

Om bij het gedrag van de jongste generatie onder een dictatoriaal regime te blijven: veel hangt af van de opvoeding door de ouders én van de vriendenkring waarin de jonge mens reeds op school verkeert. Mijn moeder was fel anti-communistisch, ofschoon zij het om begrijpelijke redenen niet liet blijken. Ik was weliswaar een brave en ijverige pionier (lid van de communistische kinderbeweging) net als overigens vrijwel alle kinderen, toch werd ik door haar in mijn kinder-enthousiasme behoorlijk in toom gehouden. Het was in die tijd bij kinderen een grote rage om allerlei communistische Sovjet-speldjes te dragen, die op echte onderscheidingen leken. Lenins, Marxen, sterretjes en Sovjet-vlaggetjes. Sommige meisjes en jongens hadden hun witte bloezen en hemden daarmee vol gehangen. Zij leken op de Sovjet-maarschalken uit onze pionierstijdschriften. Dat wilde ik ook. Zo niet mijn moeder. 'Vind je het mooi? Ik niet!', zei ze. Over de smaak van mama viel niet te twisten. Ik moest haar beloven dat ik die rode en gouden speldjes niet zou dragen. Op deze wijze bleef mijn pioniershemd altijd leeg.

Mijn vader spoorde mij aan om op de accordeon Sovjet- en Russische liedjes te spelen, wat ik braaf deed. Ik moest als kind ook in een grote

1 Hans Renner en Prokop Zavodsky, 'Communistische metamorfosen: het voorbeeld van de CP van Tsjechoslowakije', *Internationale Spectator* 45 (1991) 229.

2 Zie Hans Renner 'Het verdriet van Oost-Europa', *Internationale Spectator* 61 (2007) 503 e.v.

Foto van een meisjeskoor met elfjarige Hans Renner als accordeonist bij een communistische festiviteit. Foto stamt uit het jaar 1957. Het opschrift op het toneel luidt: 'Voor het vrolijke leven van de kinderen verdedigen wij de vrede'.

fabriekshal optreden, ten overstaan van honderden arbeiders, en Russische liederen zingen. Op school maakten wij geholpen door kameradesse juf gedichten voor kameraad Stalin, zelfs toen hij al jaren dood was. Ongeveer van deze strekking: 'Dierbare kameraad Stalin, U bent nu dood, terwijl wij leven. Mochten wij ons jonge leven aan U geven!' Ook voor

kameraad Chroesjtsjov en kameraad Joeri Gagarin, de eerste Russische kosmonaut, maakten wij prachtige gedichten. Later hoefde het niet meer.

Dankzij mijn enthousiasme voor Sovjet-muziek en een 'onberispelijk socialistisch gedrag' gold ik als een heropgevoed kind. Toen ik 15 was mocht ik zelfs van de Partij naar de 4-jarige middelbare school, het gymnasium. Mijn beste vriendje heette Vladimir en was een nakomertje. Zijn oudere broer was inmiddels aan het werk en leende Vladimir de nergens verkrijgbare novelle van Alexander Solzjenitsyn, *Een dag uit het leven van Ivan Denisovitsj*. En Vladimir leende deze weer aan mij. Ik had toen al een en ander gelezen over de nazistische concentratiekampen en nu kwam ik erachter dat er ook Sovjet-concentratiekampen bestonden! Vladimir en ik hebben als jongens van 16-17 jaar hierover gesproken. Wij voelden ons te midden van al die rode vlaggen en communistische leuzen op straat en op school echte samenzweerders.

De meeste leraren waren fatsoenlijke mensen, onder hen de leraar geschiedenis, voor de oorlog lid van de sociaal-democratische partij. Wij noemden hem Tacitus. Hij was geen communist. Wanneer hij lessen gaf – hij deed het uit het hoofd – vermeed hij zorgvuldig de hoofdstukken over de geschiedenis van de communistische partij en van de arbeidersbeweging in ons leerboek. Dan vroeg hij ons om deze als huiswerk thuis te leren. Pas veel later werd mij duidelijk: hij wilde zichzelf niet verlagen om al die propagandistische leugens aan ons over te brengen.

In onze klas had je ook kinderen van plaatselijke partijbonzen, zoals het meisje Jitka. Zij was zelfbewust en geheel overtuigd van de communistische normen en waarden. Achter Jitka zat Jarmila. Haar vader

was een politieke gevangene en zat een jarenlange straf uit, maar dat wisten wij niet. Wij dachten dat haar vader van haar moeder was wegelopen. Jitka is na de militaire interventie door de Sovjet-Unie van augustus 1968, die een einde aan de Praagse Lente maakte, een communistische journaliste en een fanatiek politiek commentator geworden. Tot de democratische omwenteling in 1989. Daarna werd zij onmiddellijk ontslagen.

Het tableau van de eindexamenklas van Hans Renner in 1964 met alle leraren en leerlingen. Foto van Hans is in de derde (leerlingen) rij, derde van links; van Vladimir in de laatste rij, 4^e van links; Jitka bevindt zich in de derde rij, tweede van links; Jarmila in de tweede rij, 9^e van links. Tacitus bevindt zich in de leraren rij 3^e van rechts.

Jarmila werd lerares, Vladimir huisarts, terwijl de oude Tacitus een verbod kreeg om geschiedenis te doceren omdat hij zich solidair had verklaard met de staking van leerlingen op zijn school. De staking vond plaats in januari 1969 nadat de student geschiedenis Jan Palach zich in brand had gestoken uit protest tegen de militaire Sovjet-interventie en de overheersing. Tacitus toonde karakter en betaalde hiervoor een prijs. Hij was niet de enige. Als gevolg van sterke politieke repressie verloren ongeveer 350.000 mensen hun baan. Zij belandden op de laagste treden van de maatschappelijke ladder.

De directeur van het regionale historische museum die ik goed kende, werd ontslagen en kreeg werk als hulparbeider in een forellenkwekerij. Twintig jaar lang maalde hij varkensmagen, laadde ze in kruiwagens en stortte ze vervolgens in de kweekvijvers. Na de Fluwelen Revolutie werd hij door het bewind van president Václav Havel gerehabiliteerd en kon weer terug naar het museum. Hij bedankte voor de eer en bleef tot zijn pensioen bij zijn forellen.

De decaan van de filosofische faculteit van de Praagse Kareluniversiteit waar ik tot de Russische inval geschiedenis en wijsbegeerte studeerde, verging het net als in een roman van Franz Kafka. Na zijn ontslag kon hij geen baan vinden, totdat hij met veel moeite werk kreeg als lijkenverbrander in een Praags crematorium. Deze oud-communist schreef toen een brief aan partijleider Gustáv Husák om hem persoonlijk voor deze job te bedanken.

De decaan verzekerde hierin de machthebber dat hij voor dit werk de nodige kwalificatie bezat. Hij verrichtte namelijk dezelfde arbeid tijdens de Tweede Wereldoorlog in het nazistische concentratiekamp Mauthausen.

In augustus 1968 besloot ik naar Nederland te emigreren, waar ik als 22-jarige mijn studie geschiedenis voortzette. Vanaf 1975 ging ik werken aan de RuG. In Nederland was ik vrij. In het communistische Tsjechoslowakije werd ik in afwezigheid veroordeeld tot 18 maanden onvoorwaardelijke gevangenisstraf, een straf die ik nooit heb uitgezeten.

Aan de communistische tijd heb ik als vrij mens een en ander overgehouden, zeker in het begin. Zo kan ik mij goed herinneren dat ik tijdens vergaderingen op het instituut het gedrag van mijn collegae observeerde en mij telkens weer stillerjes afvroeg: ‘Hoe zou jij je onder het communisme hebben gedragen?’ Het is voor mij een ware obsessie geworden waarvoor ik mij, nu ik al lang Nederlander ben, een beetje schaam.

Aanvankelijk had ik minderwaardigheidscomplexen ten opzichte van de Nederlanders in het algemeen en mijn collegae in het bijzonder. De Nederlanders gedroegen zich als vrije mensen, waren ook vrije mensen in een democratische, goed functionerende samenleving. Op hetzelfde moment, 800 kilometer ten oosten van Groningen, in Praag, stonden mijn gewezen landgenoten in rijen voor de winkels, probeerden met man en macht schaarse blikken ananas te bemachtigen, lieten zich door het communistische regime ringeloren en hielden – uitzonderingen als Václav Havel c.s. daargelaten – hun mond.

De Nederlandse morele superioriteit waarin ik stevast geloofde liep twee gevoelige deuken op. Ik kreeg door de jaren heen een beduidend genuanceerder beeld. De eerste ontgoocheling kwam gedurende de winter van het jaar 1979 met ongewoon grote hoeveelheden sneeuw. Het noorden raakte voor een aantal dagen afgesneden van de rest van het land. Ik ging naar de plaatselijke supermarkt, die naast een bejaardenhuis lag, om boodschappen te doen. Ik zag de Nederlandse bejaarden en niet alleen hen, hamsteren. Koffie en suiker waren hopeloos uitverkocht, ook honing verdween uit de schappen, om over rijst en worst maar te zwijgen. Mijn verbazing maakte weldra plaats voor opluchting. In noodsituaties reageren Nederlanders en Tsjechen kennelijk op dezelfde manier.

Tweede voorbeeld, ongeveer uit dezelfde periode. Ik mocht niet naar Tsjechoslowakije, naar mijn ouders en vrienden. Mijn Nederlandse collegae uiteraard wel. Een collega ging met zijn echtgenote met de trein naar Praag en ik gaf hem een aantal Duitse tijdschriften (*Der Spiegel* en dergelijke)

mee voor een vriend. Zij waren in Tsjechoslowakije niet verkrijgbaar. De tijdschriften hebben hun bestemming nooit bereikt. De collega vertelde mij dat hij ze, toen de trein aan de Duits-Tsjechische grens voor controle stilstond, uit het raam heeft ‘gedeponeerd’. Wel heeft mijn Tsjechische vriend een mooi zilveren theelepeltje ontvangen. In het Tsjechisch heet dit gedrag *predposranost*, oftewel je doet het in je broek van angst nog voordat hiertoe überhaupt reden is.

Er waren daarentegen collegae die zelf spontaan aanboden boeken van verboden Tsjechische schrijvers (Kundera, Havel, Hrabal) die in het Westen werden gedrukt, mee te nemen. Wijlen Anja Tjaden bijvoorbeeld. Zij bracht een volle koffer literatuur naar Praag. En dan niet te vergeten, mijn eigen studenten. Wat hebben zij allemaal voor mij gesmokkeld en bij vrienden en familie afgeleverd! Sommigen van hen zijn nu mijn collegae op het instituut of werken bij de faculteit of universiteit. Ik weet dat zij het niet prettig zullen vinden met naam en toenaam genoemd te worden. Maar mijn dank blijft groot.

Ik verbaasde mij bovendien over het gemak waarmee Nederlandse linkse activisten uit de jaren zestig – mijn generatiegenoten – met de loop der jaren veranderden in keurige leden van het establishment en het door hen ooit zo verfoeide kapitalisme omhelsden. Zij ontpopten zich veelal als autoritaire bazen die aan hun marxistische revolutionaire denkbeelden uit het verleden liever niet willen worden herinnerd. Dit soort kameleon-gedrag kende ik uit Tsjechoslowakije maar al te goed. Ik had nog een andere gewoonte, die direct samenhang met mijn communistische complex. Ik deelde mijn Nederlandse vrienden, kennissen en collegae in twee categorieën in: degenen die ik in geval van oorlog kon vertrouwen en de ‘anderen’.

Dit alles is gelukkig verleden tijd. Zij het een onvoltooide. Nu bestudeer ik de transformatieprocessen in Midden- en Oost-Europa sinds de val van de Muur in 1989. Ik blijf mij telkens weer verbazen over de taatheid van de communistische erfenis.³

Wat heb ik uit de jarenlange bestudering van en de confrontatie met het communistische totalitaire systeem geleerd? Misschien het volgende: je weet nooit van tevoren hoe je in een echte crisissituatie of onder extreem moeilijke omstandigheden zult handelen. De scheidslijn tussen heldendom en schurkendom is bijzonder dun. Voordat je het weet, beland je aan de verkeerde kant. Gelukkig dat wij Nederlanders sinds het jaar 1945 nooit met

3 Voor de belangstellenden zie Hans Renner ‘Midden-Europese metamorfosen sinds de Val van de Muur’, *Internationale Spectator* 63 (2009) 483 e.v.

extreme situaties zijn geconfronteerd in tegenstelling tot de *anpassungsfähige* Tsjechen. Of zouden wij onder dezelfde omstandigheden en onder dezelfde druk net zo *anpassungsfähig* zijn?